

האדמונית ותורת הנכפה בתקופת קדומות

מאת

זהר עמר

מבוא

השימוש בסגולות וכקמעות רווח ברפואה העממית בכל התרבויות הקדומות, עד ימינו אלה, ולצמחים רבים מיוחסים כוחות מאגיים כנגד מזיקים ותחלואים שונים. השימוש בקמעות רפואיים מוכר אף במסגרת מדע הרפואה המקובל, במיוחד בטיפול במחלות שהרפואה הקונבנציונלית לא מצאה להן מזור, כגון מחלות נפש. בגלל הסימפטומים הקשים של מחלות אלה מחד גיסא ואפשרויותיה המוגבלות של הרפואה הקונבנציונלית לטפל בהן בהצלחה מאידך גיסא סברו הקדמונים שמדובר במחלות שנגרמות על ידי כוחות מאגיים כלתי מוסכרים. אחד מהפתרונות שהוצעו כנגד מחלות אלה הוא השימוש בתרופות בעלות כוחות מאגיים דומים. באמור זה ננסה להתחקות אחר תופעה זו וכמקרה מבחן בחרנו להציג את העדויות מתקופות קדומות על מחלת האפילפסיה (=מחלת הנפילה או הכפיין) ועל הטיפול בה בעזרת צמח האדמונית. צמח זה הוא דוגמה אופיינית לתופעת הקמעות הרפואיים הווגיטליים שהיו מקובלים בעולם העתיק.

השימוש בקמעות רפואיים בארץ ישראל

השימוש בקמעות רפואיים היה בודאי מקובל בארץ ישראל עוד מימי קדם. במקרא מסופר כידוע על שימוש בדודאים לצורכי פריין (כ"ו ל' 14). אך רוב המקורות על תופעה זו נזכרים בספרות מאוחרת יותר, מתקופת המשנה והתלמוד ואילך. מהמקורות עולה שהשימוש בקמעות רפואיים היה מקובל גם בקרב היהודים, והספרות ההלכתית לדורותיה התייחסה לתופעה זו¹. קמעות העשויים מצמחים נזכרים בספרות חז"ל, למשל בשם

1. J. Preuss, *Biblical and Talmudic Medicine*, trans. F. Rosner, New York 1983, pp. 146-150; L. Blau, *Das altjüdische Zauberwesen*, Berlin 1914, pp. 86-91;

'קמיע של עיקרין',² כלומר קמע העשוי משרשי צמחים. במשנה נאמר 'הבנים יוצאים בקשרים',³ ובתלמוד בבלי מובא בשם ר' יהודה שהם 'קשורי פואה'. לפי המסורת המוכתרת בשם אביי, שלושה קשרי פואה עוצרים את המחלה. חמישה מרפאים, ושבעה קשרים מועילים אפילו לכשפים.⁴ בארץ ישראל ובסביבתה נמצאו בחפירות ארכאולוגיות קמעות רבים מתקופות אלה שנועדו לרפא בני אדם ממחלותיהם.⁵

מסמרי הצלוב ועץ הצלב

במשנה נזכרות, בהקשר לדין העברת משא מדרשות לרשות כשבת עוד כמה מיני סגולות רפואיות: 'יוצאין בכיצת החרגול ובשן של שועל ובמסמר הצלוב משום רפואה, דברי ר' יוסי. ר' מאיר אוסר אף כחול, משום דרכי האמורי'.⁶

'מסמר הצלוב' לפי המשנה כפשוטה הוא מסמר שננעץ בעץ כדי לצלוב עליו אדם. בתקופה הרומית מקובל היה להוציא להורג בעליבה, ובקרב האוכלוסייה העממית רווחה האמונה שיש במסמר הצלוב כדי לרפא. לפי התלמוד הירושלמי הוא היה 'טב לעכביה' <עכביה>? כלומר נחשב אמצעי מועיל לטיפול ביבלת שמתפתחת על הגוף. לפי התלמוד הבבלי 'דעברי לזירפא',⁸ ומבארים הגאונים, רש"י ובעל ה'ערוך' שהוא מועיל כנגד נפחיות המתפתחות כתוצאה מחבלות קשות כגוף.⁹

הרמב"ם כתב בפירושו למשנה: 'זכן מדמים בעלי הסגולות שאם לוקחים מסמר מעץ הצלוב [כישבה אלמצלוב] ותולים על מי שיש לו קדחת תמידית

T. Schrire, *Hebrew Magic Amulets*, New York 1982; D. Sperber, *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, Ramat Gan 1994, p. 20

הקמיע העברי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 56-60; יעקובוביץ, משנת השן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 141-145.

2 תוספתא, שבת ה' ט (מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 115); בבלי, שבת סא ע"א.

3 משנה, שבת ה' ט.

4 בבלי, שבת ס ע"א, הושה ירושלמי, שבת ה' ח (ח ע"ב).

5 J. Naveh and S. Shaked, *Magic Spells and Formulas: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1993, pp. 31-39

6 משנה, שבת ה' ט.

7 ירושלמי, שבת ה' ט (ח ע"ג).

8 בבלי, שבת ס ע"א.

9 בי"מ ליו"ן, אוצר הגאונים, ה, ירושלים תר"ץ, עמ' 66.

מועיל לו.¹⁰ הרמב"ם אינו מדבר על 'מסמר הצלוב' אלא על 'מסמר מעץ הצלוב'. בימי הביניים היה ידוע צמח רפואי שנקרא 'עוד אלצליב', כלומר מקל הצלב או עץ הצלב. יש במסורת הנוצרית זיהויים רבים לעץ שנצלב עליו משיחים, אולם השם עץ הצלב הוא שם ספציפי לצמח מסוג האדמונית, *Paeonia*, ובערבית פאוואניו.¹¹ הרמב"ם הזכיר צמח זה כ'מורה הנבוכים', בקשר למשנה שבה נזכר מסמר הצלוב: 'ואל יקשה עלך אותן שהתירוס כגון מסמר הצלוב ושן השועל, כי אלה באותן הזמנים חשבו בהן (בטעות) שהוכיחים הנסיון, ולכן נעשו משום רפואה, והרי הן כמו תלית הפאוניה על הנכפה'.¹² הרמב"ם אינו מזהה כאן את מסמר הצלוב עם עץ הצלב, אך דומה שהזיקה בין מסמר מעץ הצלוב למקל הצלב (=פאוניה) בדבריו אינה מקרית. שכן שניהם שימשו בתקופה הקדומה כסגולות רפואיות אשר נחלו על גוף החולים. כפי שנראה, הפאוניה היא אכן דוגמה אופיינית לבעייתיות בשימוש רפואי שיש בו חשש של 'משום דרכי האמורי'.

צמח הפאוניה

הסוג *Paeonia* שייך למשפחת האדמוניותיים (*Paeoniaceae*), ובו מינים אחדים המשמשים לנוי ולרפואה. צמחים אלה הם רכי-שנתיים, בעלי פקעות שורשים מעובים ומוארכים. בארץ ישראל גדל בר רק מין אחד, הנקרא אדמונית החורש (*P. mascula=corallina*). זהו צמח עשבוני בעל תפוצה ים תיכונית - דרום אירופית ודרומית נרחבת, אך בארץ הוא צמח נדיר, הגדל רק באזורי החורש שבגוש הר מירון.¹³ יש הסוברים שאדמונית החורש הגיעה למערב אירופה בידי אדם רק בימי הביניים, כנראה בתקופה הצלבנית,¹⁴ אולם נראה שצמח זה היה ידוע באירופה מתקופות קדומות יותר והוא גדול במגוונים לצורכי רפואה.¹⁵ המין המפורסם ביותר בשימושי הרפואיים הוא האדמונית הרפואית

10 פירוש הרמב"ם למשנה, שבת ה' י (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת י" קאפא, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ו, עמ' כז).

11 A. Issa Bey, *Dictionnaire des noms des plantes*, Cairo 1930, p. 132, no. 7.

12 מורה הנבוכים, ג, לו (מהדורת י" קאפא, ירושלים תשל"ב, עמ' שנט).

13 ר' אורטל, שמירת טבע בישראל: מחקרים וסקרים בשנת 1974 (דרי"ח מס' 1), [תמ"ד] (תוצאת רשות שמורות הטבע) 1975, עמ' 17-27.

14 כך ראה: ע' אלת (עורך), *החי והצומח של ארץ ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת*, כרך 10, תל אביב 1982, עמ' 88-89.

15 F. C. Stern, *A Study of the Genus Paeonia*, London 1966, p. 24; O. Polunin and A. Huxley, *Flowers of the Mediterranean*, London 1978, p. 66

ציין שהזרעים והשושנים של הפאניה עוצרים שטפי דם.²⁴ דיוסקורידס ייחס לפאניה סגולות רפואיות שונות כנגד מחלות נשים, כאבי בטן, דלקת בכליות ובשלפוחית השתן ועוד. התרופה מופקת לדבריו בעיקר מהשושנים והיא נמהלת ביין. בסוף הערך על הפאניה הוא הוסיף: 'הצמח נקטף לפני עלות השחר והוא נחלה והוא יעיל כנגד רעלים, כישופים, פחדים, שדים והתקפותיהם [...] ואומרים שלפעמים הוא גדל על הגבעה, היכן שממצאים שדים והוא מסירם משם'.²⁵ ואכן לצמח נקשרו אמונות מאגיות שונות והוא נחשב מגן מפציעות, מגרש רוחות רעות, סיטי לילה, עין הרע, וגם תרופה כנגד מחלות עצבים, מחלת ירח והפרעות בכבד. דיוסקורידס אף מנה שני מיני אדמונית: מין זכר, שהוא ככל הנראה אדמונית החורש (*P. mascula*), הגדלה באזור ארץ ישראל, ומין נקבה, שהוא ככל הנראה האדמונית הרפואית (*P. officinalis*).²⁶ מסתבר שעם התפשטות הנצרות ייחסה האמונה העממית הנצרית את סגולותיו של צמח מרפא האלים לישו או לעץ שעליו הוא נצלב ומכאן שמו, עץ הצלב.

מחלת הנכפה

אחת המחלות הקשות שהרפואה בעולם העתיק לא מצאה להן פתרון מנח את הדעה היא האפילפסיה. ההתקפים האפילפטיים נגרמים משיבוש הפעילות החשמלית במוח. לעתים התפרקויות החשמליות הבלתי נורמליות שכתאי המוח עלולות לפגוע בתאי העצב במוח. למעשה יש סוגים שונים של אפילפסיה, וכיטוייה הקליניים של המחלה מגוונים. החולה עלול ללקות בהתקפים שבהם הוא מאבד את הכרתו ונופל ארצה (מכאן השם מחלת הנפילה) או שרוי במצב של ערפול חשים, וסובל מפרכוסים ומהתכווצויות; במקרים מסוימים ההתקף מלווה בתנועות בלתי רצוניות חסרות תכלית (אוטומטיזם), הכוללות תנועות לעיסה, הפרשות ריר, התגרדות ואפילו התפשטות. בזמן התקף, הנמשך בדרך כלל דקות ספורות, החולה – אם אינו מאבד את הכרתו לגמרי – מובלב ומנותק מהמציאות. הוא אינו מדבר לעניין, לעתים הוא פולט קולות או הכרות ללא כל מוכן, לעתים הוא שוקע

24 פליניוס, תולדות הטבע, XXXVI 131 (לעיל הערה 22), עמ' 363.

25 R. T. Gunther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New York 1959, pp. 382-383.

26 אורטל (לעיל הערה 13); הנ"ל, 'ציגו היחיד של מרפא האלים', טבע וארץ, יח (חש"ן), עמ' 20-21.

Paeonia kesrouanensis),¹⁶ מין אחר של אדמונית הוא *Paeonia officinalis*, הגדל רק באזורים מצומצמים של לבנון וסוריה.¹⁷ ראוי לציין שכין צמחי הרפואה הייחודיים מאוד הר הלכנון שמזכיר אלדמשקי בראשית המאה הארבע עשרה היה צמח 'עוד אלצ'י', הוא הפאניה.¹⁸ אכן אלכ'טאר, הרופא האנדלוסי שפעל באזור סוריה וארץ ישראל בתקופה האיוזית, מזכיר כחיבורו את המונח 'עוד אלריח', שלפי דבריו הוא שם משותף לכמה צמחים הגדלים באזורים שונים, וכסוריה הוא שמו של הצמח 'עוד אלפאואניה'.¹⁹ נראה אפוא שמדובר במין אנדמי זה ואפשר שהוא אף יוצא לצרכים רפואיים (שיש להם גם משמעות דתית) מממלכת ירושלים העלבנית לאירופה. הצעה זו מבוססת על העובדה שאזור סוריה רבתי, ובעיקר הר הלכנון, היה מפורסם בימי הביניים כמקור חשוב להשגת צמחי רפואה ולייצואם.²⁰

צמח מרפא האלים

צמח האדמונית נזכר הרבה בספרות הרפואית הקלסית בקשר לסגולותיו הרפואיות והמאגיות. תאופרסטוס הזכיר לראשונה קצמח שיש לקטפו כלילה, כי ביום יש חשש שיגרום לאיבוד כושר הראייה.²¹ פליניוס כתב שהפאניה היא צמח המרפא הראשון שהתגלה לבני אדם והוא משמר את שם מגלהו:²² השם נגזר משמו של פאון, רופא האלים, אשר לפי המיתולוגיה היוונית ריפא אותם ממחלות שונות שבהן לקו בעת מלחמת טרויה.²³ פליניוס

16 בעבר נקרא גם המין אדמונית החורש בשם אדמונית רפואית וכיום הן מוגדרות כשני מינים נפרדים, ראה שטרן (שם), עמ' 67, 99-101.

17 P. Mouterde, *Nouvelle flora du Liban et de la Syrie*, II, Beyrouth 1986, p. 4 (שם), עמ' 73.

18 א-דמשקי, נחית אלהי פי ענאיכ אלכר ואלכח'ר, מהדורת A. F. Mehren, 1923, עמ' 199.

19 אבן אלכ'טאר, אלג'אמע למפראאת אלארדה ואלאע'דייה, ג, קהיר 1874, עמ' 143.

20 ד' עמר, 'אבן אל-כ'טאר חוקר צמחי אש-שאם', קהרדה, 76 (תמוז תשנ"ה), עמ' 52. הערה 15.

21 Theophrastus, *Enquiry into Plants*, IX, 8, 6 (ed. A. Hort [LCL], II, London 1916, p. 257).

22 G. Plinius, *Naturalis Historia*, XXV, 29 (ed. W. H. S. Jones [LCL], London 1956, p. 156).

23 ר' גרשט, 'אלהויות רפואה בעולם היווני-הרומי', עפרה רימון (ערכת), חולי ומרפא בימי קדם, חיפה תשנ"ז, עמ' 14-17.

שהמחלה האוחזת באדם נגרמת על ידי התקפת אלים או שדים.³¹ רש"י תיאר את הנכפה כך: 'זיינו, חולי שאדם נופל מחמתו לארץ ומכהו בראשו במוחו ומפיל'.³² והרמב"ם ביאר: 'נכפה - שם הנופל. ונקרא כן מפני שהוא נופל שלא לרצונו בעת הכפיין'.³³

אולם נדמה שלפעמים המונח נכפה הוא כינוי לכל אדם הנמצא במצב שבו הוא אינו אחראי למעשיו (שהרי הוא כמי שכפאו שד). אפשר שההסבר להרחבת משמעות זו נערץ באמונה הטפלה הרואה את חולה האפילפסיה כשוטה, אפשר ששורשו של ההסבר בהפרעה נפשית-פסיכיאטרית עם תסמונת קלינית הדומות להתקפים אפילפטיים, ואפשר שהוא נובע ממקרים שבהם אדם הסובל מאפילפסיה לוקה גם כפיגור שכלי.

מכל מקום במקורות היהודיים הקדומים לא תמיד הייתה הבחנה ברורה בין אפילפסיה אמיתית על פי אבחון התסמינים הקליניים כפי שהם מקובלים במתודה הרפואית המודרנית ובין הפרעות פזיולוגיות ונפשיות אחרות. לכן יש לבאר את המונח נכפה בכל היקרות שלו במקורות ההלכתיים בהתאם להקשר. ראייה לכך שהמונח 'נכפה' הוראתו לפעמים מי ששרוי במצב טירוף ולא דווקא מי שלקה באפילפסיה יש בדברי הרמב"ם: 'אכל דית מצה והוא נכפה בעת שטונו ואחר-כך נחרפא, חייב לאכול אחר שנחרפא, לפי שאותה אכילה היתה בשעה שהיה פטור מכל המצוות'. בעניין זה ביאר הרב יוסף קאפח: 'ראיתי מי שפירש נכפה כמה שקורין חולי הנפילה ודברי הבאי הם, כי ההוא בעת כפינו לאו בר אכילה הוא כלל, וכוונת רבנו על אותם הנתקפים התקפות טירוף, לכל סוגיהם ומיניהם, אף שהוא עומד על רגליו'.³⁴

הסברים שונים מובאים כספרות חז"ל למחלת הנפילה. יש שהאמינו שמדובר במחלה הנגרמת על ידי שד הנקרא קטב מרידי: 'אמר ר' פנחס בר חמא: מעשה היה באחד שראה אותו [קטב מרידי] ונפל על פניו ונכפה'.³⁵ אחרים קשרו את המחלה לקיום יחסי אישות בלתי צנועים.³⁶ הטיפול בנכפים נעשה בידי ירופא מומחה' החולה הוזרר שלא ללכת לבית קברות.³⁷ נראה

31 טמקין (לעיל הערה 29), עמ' 21.

32 פירוש רש"י לבלילי, שבת סא ע"א.

33 פירוש הרמב"ם למשנה, בכורות ז, ה (מהדורת קאפח [לעיל הערה 10], עמ' קעה).

34 הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה ז, ג.

35 מדרש שו"ת טוב לחלים צא (לפי מהדורת כובר, עמ' קעט; 'שראה אותו ונכפה על פניו').

36 בבלי, פסחים קיב ע"ב; שם, גטין ע ע"א.

37 ויקרא רבה ב, ה (מהדורת מרגליות, עמ' תקנז-תקצז).

בהיות מוזרות, והוא עלול להתנהג בצורה מופרעת ואלימה. לאחר ההתקף החולה אינו זוכר דבר ממה שאירע לו.²⁷

האפילפסיה היא מחלה שכיחה שכמחצית האחוז מאוכלוסיית המבוגרים לוקה בה, ובקרב הילדים היא שכיחה יותר.²⁸ כיום האפילפסיה ניתנת לטיפול ברוב המקרים הודות לפיתוח תרופות חדשניות; חלק ניכר מהמטופלים הצעירים הסובלים מהתקפות אפילפטיות מחלימים לחלוטין ולאחרים תרופות אלה מביאות הקלה מרובה. לעומת זאת בתקופות קדומות לא נמצאו למחלה זו תרופות יעילות ונראה ששכיחותה הייתה רבה יותר מאשר כיום. האפילפסיה נחשבה למחלה מסתורית ועד לעת החדשה שלטה האמונה שהמחלה נגרמת בהשפעת שדים ורוחות רעות.²⁹ האמונה שמחלה זו היא תורשתית, מידבקת ומסכנת את הבאים בקרבתה הביאו לכידודם ולהרחקתם של החולים מהחברה, והם נחשבו כמצורעים או כאנשים אחוזי שיגעון. למעשה עד היום האפילפסיה נחשבת כציבור קשה ומפחידה, אף על פי שבשנים האחרונות חלה כאמור התקדמות עצומה בטיפול בה. התנהגות החברה מובנת במידה מסוימת לנוכח הביטויים הקליניים הקשים של המחלה. יחס החברה בימינו נובע גם מהמספר הבלתי מבוטל של אמונות טפלות הקשורות בה, כדברי גודרין לנוקס, אחד מן המומחים לאפילפסיה בימינו: 'אין אנו מאמינים עוד בקיום שדים, אולם הפחד שהם הישרו על האדם כמוך מאות רבות של שנים עדיין מקנן בלב רבים בצורה בלתי מודעת או מודעת למחצה. אילולי כן, כיצד נוכל להסביר את אימתם של אנשים נאורים מאפילפסיה?'.³⁰

מחלת הנכפה כספרות חז"ל

מחלת האפילפסיה נזכרת פעמים רבות במקורות יהודיים בשם מחלת הכפיין, והחולה בה נקרא נכפה, כלומר חולה שכפאו שד. גם הוראת השם אפילפסיה כיוונית היא לתקוף או לתפוס, בהתאם לאמונה הרווחת

J. M. Sutherland and H. Tait, *The Epilepsies: Modern Diagnosis and Treatment*, 27 pp. 8-23; Edinburgh and London 1971.

28 חוברת 5 (תשמ"ז), עמ' 134-136.

29 סטרלנד וטאייט (שם), עמ' 72.

30 M. Stoll, *Epilepsy in Babylonia*, Groningen 1993, pp. 99-101; O. Temkin, *The*

Falling Sickness: A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of

Modern Neurology, Baltimore and London 1994, pp. 3-27.

134. ראה אצל: לרפן (לעיל הערה 27), עמ' 134.

אולם נראה שהשימוש המפורסם ביותר הוא לטיפול במחלת הנפילה, ונביא לכך כמה דוגמאות.

פיתגורס הרופא (ראשית המאה השמינית) ציין כי משתמשים בפאנוניה לטיפול בלוקים במחלת הנפילה (וכתחליף לה יש להשתמש בקליפת רימון ובעצם של צבי זכר).⁴⁵

קוטסא אבן לוקס, רופא סורי מבעל-בק (830-910), סקר באחד מחיבוריו רשימה ארוכה של צמחים ששורשיהם שימשו כסגולות וקמעות ובין השאר הזכיר: 'שורש פאואניה המושהה על הצוואר טוב לילד נכפה. כדומה לכך קחורית הפיתרין [Anacyclus pyrethrum] ושיער מכלב שכולו שחור עושה

אותו דבר'.⁴⁶

אל-ראזי (865-925 בערך) הכיח את דברי הרופאים הרומים והוסיף: 'אם יתלה האדם על גופו יינצל מהנפילה, ואם תלו אותו על אלה שיש להם סיוט מהמוז הרע, יועיל להם'.⁴⁷

אבן סינא (980-1037) ציין כי צמח הפאואניה מועיל מפני מחלת הנפילה [צריץ] אפילו כאמצעות תלייתו וכבר נוסחה תליתו ונמצא שהיא מונעת. הוא הביא גם מדברי מאטרג'יה, יהודי פרסי שחי בעירק בראשית המאה השמינית (הוא מוכר בספרות גם בשם הסתמי 'יהודי'): 'אמר היהודי: עישון פריו מועיל למוכי השיגעון ולחולי מחלת הנפילה ומבריאים'.⁴⁸

יוחנא אבן מאסויה (777-857) כתב: 'ענף הפאואניה אם ישחקוהו ושימוהו בצורר ויריחו אותו חולי הנפילה באופן קבוע, יועיל להם מאד'. וכך כתב באותו עניין אל-תמימי (רופא ירושלמי, בן המאה העשירית):

'ופרי הפאואניה אם מעשנים בו מועיל מפני מחלת הנפילה ומפני השיגעון, ואם יעשו ממנו קמע ויתלו אותה על צווארו של ילד שפוח, יסיר את זה ממנו ולא תקרבנה אליו הרוחות המזיקות. והשמן [המוהל] המופק ממנו אם יריחו מעט ממנו מוכי הנפילה עם מושק ועפראן וימהלו אותו עם מי הפיגם [סדי'אב], הרי יבriאם מפני מחלת הנפילה'.

אל-ע'אפקי (רופא אנדלוסי, מת בסביבות 1160) פירט בדבר שימושי הצמח: 'פאואניה - המועיל ממנו לחולי הנפילה הוא במיוחד [המין] הנקבי

45 M. Levey, *Substitute Drugs in Early Arabic Medicine*, Stuttgart 1971, p. 15

46 J. Wilcox and J. Riddle, 'Qusta Ibn Luqa's Physical Ligatures and the Recognition of the Placebo Effect', *Medieval Encounters*, 1 (1995), p. 46

47 אבו בכר מחמד בן זכריא א-ראזי, כתאב אלחאוי פי א-טב, כא, הידראבד 1968, עמ' 255.

48 אבן סינא, אלקאנן פי א-טב, א, בירות 1877, עמ' 410.

שאוהרה זו קשורה לאמונה שהרוחות הרעות שבכית הקבורה עלולות לגרום לחולה התקפים נוספים ולהחמיר את מצבו. לפי השקפת הקדמונים הליכה בכתי קבורה עשויה לגרום לכישוף.³⁸ ולפי אמונתם זהו הגורם למחלת הנפילה.

ההתייחסות של חז"ל למחלה זו משקפת במידה רבה את התפיסה של החברה בעולם העתיק בכללותה ואת הידע הרפואי באותם זמנים. כמאמר זה לא נסקור את כל המקורות היהודיים העוסקים במחלת הכפיץ, אלא רק נציג מספר אפיונים המשקפים את מעמדו של הנכפה בחברה היהודית בתקופה הקדומה.

מחלת האפילפסיה נחשבה למום וכוון נכפה נפסל לעבודה במקדש אפילו אחת לימים - רוח קצויה באה עליך.³⁹ מכירת שפחה נכפית הייתה כבחירת מיכת טעות, שכן מחלה זו נחשבה למום, כדומה לשוטה ומשוגע.⁴⁰

האפילפסיה נחשבה למחלה תרשתית, כמו צרעת, על כל ההשלכות הרפואיות והחברתיות הנובעות מכך, וחולה כרונית נפסלה לנישואין: 'לא ישא אדם אשה לא ממשפחת נכפין ולא ממשפחת מצורעים והוא דאתחזק תלתא זמני'.⁴¹ בשל כך נראה שלא פעם הסתירו קרובי המשפחה את קיומה של המחלה ודבר זה היה יכול להיות כתנאים מסוימים עילה לכיטול הקידושין.⁴²

האפשרות לגרש אישה אפילפטית נובעת מהגדרת מחלה זו כמום, 'שכל המומים הפוסלים בכהנים, פוסלים בנשים'.⁴³ למחלת הנכפה היו אפוא השלכות הלכתיות משמעותיות מאוד, שבחלקן תקפות גם בימינו.⁴⁴

הפאנוניה ומחלת הנפילה בימי הביניים

בספרות הרפואית הענפה מימי הביניים, המושתתת במידה רבה על עקרונות הרפואה הקלסית, מופיע מגוון שימושיים רפואיים שנעשו בצמח האדמונית.

38 ראה דברי רש"י לבל"י, חגיגה ג ע"ב כעניין סימני השוטה. יש לעיין כי הקשר זה נכרת היזק בין הנכפה לשוטה.

39 משנה, בכורות ז, ה.

40 בבל"י, בבא מציעא פ ע"א; הרמב"ם, הלכות מירה טו, יג.

41 בבל"י, יבמות טד ע"ב.

42 בבל"י, גטין עז ע"א.

43 משנה, כתובות ז, י.

44 ראה כעניין זה: א' שופר, 'האפילפסיה בומנו - ההלכה, תחומין, יד (תשנ"ד)', עמ' 352-365.

ואנשים מסוימים טוענים שאם יתחזק אותו עם ברזל תבוסל ממנו סגולה זו והוא מנקה את כתמים השחורים שעל העור ומועיל מפני הפורגרה ויש אשר הוא מרפא את [...] מחלת הנפילה ואם מעשנים בפריו מועיל מפני מחלת הנפילה ומפני השיגעון.⁴⁹

בתרגום העברי של ספר 'המוזנות' לאבו מרוואן אבן זהר (מת בשנת 1161) נאמר: 'פאוניא - אם יתלה על הנכפה יתר כפיוני'.⁵⁰

ביספר הנסינות' המיוחס לר' אברהם אבן עזרא נזכרות סגולות שונות למחלת הנפילה ובהן שורש הפאונייה: 'אם יקח' הפיאוניאה ויתלהו על הנערים הנכפים יבריאם. ואמר המנסה [המחבר]: לקחתי מצואר [בעל הכפיה] ונכפה מיד. [נחזרת] ולקחתי חתיכה יותר גדולה וחליתי אותו בצוארו ונתרפא לגמרי'.⁵¹

דאוד אל-אנטאכי (רופא סורי, מת בשנת 1599) כתב: 'יצמח זה כולו מועיל נגד מחלת הנפילה והשיגעון והמחשבות הרעות ומשתמשים בו אפילו בתלייה או בקטורת, ומתכונותיו שהשרשים והשרצים הארסיים לא נגנסים לכית שבו הוא נמצא [...] זה מגיסיין'.⁵²

גם הרב אברהם חמוי כתב כעין זה: 'פאונייא - אם יתלה עשב זה הנקרא פיאונייא על צואר הנערים והנכפים ירפא מיד, וזה דבר מנוסה מס' קבלה מעשית באוצר הספרים בפרינצי יע"א'.⁵³

הרמב"ם וצמח הפאונייה כראי ההלכה והמדע

הרמב"ם הזכיר בחיבוריו הרפואיים פעמים אחדות את צמח האדמונית. בספר 'ליאור שמת הרפואות' הוא כתב: "פאונייה" - הוא שקוראים "בעל חמשת זרעונים", ויש אומרים שהוא שורש "ורד החמורי".⁵⁴ בספרו 'פרקי משה ברפואה' הוא הזכיר את הפאונייה כפרק שעוסק בסגולות הרפואיות: 'שרש פיאונייה אם יקשר בדבר ויתלה על צוארו (של) הנער הנכפה, יבריאוו.

49 כל המוכאות בשם אבן אלביטאר (לעיל הערה 19), ג, עמ' 153.
 50 כ"י מינכן, הספרייה הממלכתית, מס' 220, עמ' 32.
 51 J. O. Lebowitz and S. Marcus, *Sefer Hanisyonot*, Jerusalem 1984, pp. 154-157.
 52 דאוד אל-אנטאכי, תד"כרה אולי אל-אלכאב ואל-אמאע ללעניב אל-ענאב, קהיר 1940, עמ' 246.
 53 א' חמוי, אביעה חידות, ליוונת תרל"ט, דף עז ע"ב; בדיוק כך מביא גם ר' אחתה, ספר מראה הילדים, ירושלים תש"ן, עמ' 222.
 54 M. Meyerhof, 'Un Glossaire de matière médicale composé par Maimonide', *Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte*, 41 (1940), no. 304, p. 149.

וכבר נסו זה ובחנהו.⁵⁵ מתוך דיוק בלשונו משמע שאחרים הם שניסו ובתנו צמח זה ולרמב"ם בעצמו לא היה ניסיון בכך. יתרה מזאת, מאזכור הצמח בספר 'מורה הנבוכים' ניכר שהרמב"ם לא היה שותף להערכה המקובלת שיש בצמח זה כדי לרפא.⁵⁶ הוא הביא שם את הצמח כדוגמה לסגולה רפואית ולא כתרופה מובהקת, אלא שאנשים מסוימים 'באותן הזמנים' טעו לחשוב שיש בו תועלת ואף ניסיון מוכח, 'שכל דבר שנחמת נסיונו, כגון אלו, ואף על פי שאין ההיגיון מחייבו מותר לעשותו, והרי הוא משום רפואה'. גם בפירושו למשנה בניין מסמר מעץ הצלוב הוא פתח במילים 'וכן מדמים בעלי הסגולות'.⁵⁷

כידוע הרמב"ם דחה את השימוש הרפואי במאגיה, בקמעות ובלחשים.⁵⁸ לכן קשה לכאורה להבין מדוע הקצה בחיבורו 'פרקי משה ברפואה' פרק שלם לסגולות ולקמעות רפואיים, הוא הפרק שבו נזכרת הפאונייה. התשובה קשורה לגישתו הרפואית של הרמב"ם, שראה קשר הדדי ובלתי נפרד בין גוף האדם לנפשו כגורמים בהתהוות המחלה וברפואתה. הוא הכיר בעובדה שרפואת הנפש היא סובייקטיבית, וטען כי במקרים מסוימים שבהם יש חשש לבריאותו של חולה בשל דמיונות נפסדים מותר להשתמש בסגולות רפואיות שבהן הוא מאמין אם יש בדבר להועיל. דברים אלה באים לידי ביטוי בהסבר של הרמב"ם לנאמר בתלמוד: 'ולוחשין לחישת נחשים ועקרבם בשבת'.⁵⁹ - 'מי שנשכו עקרב או נחש, מותר ללחוש על מקום הנשיכה ואפילו בשבת

55 הרמב"ם, פרקי משה ברפואה, פרק כב 18 (מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"א, עמ' 270); שם, פרק כא 70 (שם, עמ' 256).
 56 ראה לעיל הערה 12.
 57 ראה לעיל הערה 10.
 58 ראה למשל בפירושו למשנה, יומא ת, ד (מהדורת קאפח [לעיל הערה 10], עמ' קעג). ביקורת נוקבת כנגד הרמב"ם כתב הגר"א בפירושו לשולחן ערוך, יורה דעה, סי' קעט: 'אבל כל הבאים אחריו הלכו עליו, שהרי הרבה לחשים נאמרו בגמרא והוא נמשך אחר הפלוסופיא ולכן כתב שכשפים ושמות לחשים ושדים וקמיעות הכל שקרי. אבל כבר הזכיר אותן על קרקו, שהרי מציינו הרבה מועשיות בגמרא ע"פ שמות ובשפם [...] והפלוסופיא טתו ברוב לקחה לפרש הגמרא, הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטן, וחס וחלילה איני מאמין בהם ולא מהם ולא להמנחם, אלא כל הדברים הם כפשטן, אלא בעלי אמת'. אולם יש הסוברים שדברים אלה סולפו בידי מעתיקים מאוחרים. מכל מקום גישתו של הגר"א לפילוסופיה ובוודאי ללימוד המדעים לא הייתה כל כך שלילית כפי שניסו לטעון אחרים, ראה: ר' שוחט, 'הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות', בר"ד, 2 (תשנ"ו), עמ' 89-106.

שאר המקורות הקלסיים מאידך גיסא מלמדת שבתקופות קדומות לא הייתה הפרדה מוחלטת בין הרפואה האמפירית הטוהרה ובין רפואה מאגית. בין תרופות לסגולות היה תחום מעומעם ובלתי מוגדר, והפאנוניה היא דוגמה מייצגת לצמח שנחשב בעל תכונות ריפוי מובהקות (על פי אמות המידה של הקדמונים) וגם בעל סגולות מאגיות.

הרמב"ם הרבה לצטט את גלנוס ואף לא היסס לחלוק עליו.⁶⁴ נראה שהוא לא קיבל את גישת גלנוס כלפי הסגולות הרפואיות בכלל והפאנוניה בפרט. אולם הוא בוודאי היה ער לגישה שייצג גלנוס ולכן ששיקפה את הרום המרכזי של עולם הרפואה – זאת לפחות עד המאה השש עשרה. יש לבחון אפוא את יחסו של הרמב"ם לתרופות המאגיות גם על רקע עמדת חז"ל ויחסם למדע הרפואי בימיהם. למעשה הקסמים והסגולות הנוכחים בחלמוד היו מקובלים בכל העולם התרבותי העתיק. אפרים אלימלך אורבך העיר שבתקופה זו י'א היתה קיימת הבחנה מדוייקת בין תרופות, שמקורן בפרט בתחום הרפואה. במעשי הכישוף כללות היו תרופות, שמקורן בתחום הניסיון המדעי. לכן חכמים, שאסרו שורה שלמה של מנהגים "משום דרכי האמורי", נאלצו להגביל את ההתנגדות.⁶⁵ אדם משכיל ובן תרבות בימים ההם לא יכול היה לפסול מעשי כשפים ואצטגנינות כאשר הם, משום שאלה נחשבו לאמת מדעית שאין עליה עוררין, ומכאן הקושי של חכמים לבטל אמונות אלה לגמרי.⁶⁶ השימוש בריפוי מאגי היה רווח מאוד בשכבות עממיות נרחבות וההלכה נאלצה לנקוט עמדה בעניין זה. חכמי החלמוד חשו שלמרות ההתנגדות העקרונית של הדת היהודית לכישופים, רצוי לנקוט גישה פשרנית. כל מגמתם הייתה לא להיגרר לכיוון עבודה זרה, והאמונה בשדים וכשפים אינה מוגדרת כעבודת אלילים אם ברור לכול שהקב"ה שולט גם על כוחות אלו, שהרי במקרה זה אין חשש לאמונה ב'שותי' רשויות.⁶⁷ כסיכומו של דבר קבע ר' יוחנן להלכה כי 'כל שהוא מרפא, אין בו משום דרכי האמורי'.⁶⁸

בהזכירו את הסגולות הרפואיות ובכלל זה את הפאנוניה התאים אפוא הרמב"ם את עצמו לגדרים ההלכתיים ולתפיסות המדעיות שהיו מקובלות

64 ראה: מונטר (לעיל הערה 55), עמ' xx-xx.

65 א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 85.

66 שי ליברמן, יוננות ויוונות בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 74-76.

67 שי קוטק, 'שרים ומחלות בתלמוד', חולי ומרפא בימי קדם (לעיל הערה 23), עמ' 28-35.

68 ירושלמי, שבת נ' ה (ע"ג).

כדי ליישב דעתו ולחזק ליבו. ואע"פ שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא התיירו לו, כדי שלא תטרף דעתו עליו.⁶⁰ עיסוקו של הרמב"ם בסגולות רפואיות מתבהר גם על רקע הספרות הרפואית בימיו. למעשה כמעט בכל ספרי הרפואה נזכרות סגולות רפואיות, תופעה שמקורה במורשת היוונית והרומית הקלאסית. כך למשל צייטו בשם גלנוס (131-200), גדול רופאי רומי: 'יש חושבים שהלחשים הם בכחית אגרות של נשים זקנות, כשם שאני חשבתי אף אני ימים רבים. אבל במשך הזמן נוכחתי ע"י פעולתם הנראית לעין שיש בהם יכולת. כחנתי את תועלתם במקרים של עקיצות עקרב, ולא פחות במקרים של עצמות שנחבבו בגרון שנפלטו מיד אחרי לחשים'.⁶¹ גלנוס אף העיד על עצמו שפנה פעם אחת למקדש אסקלפיוס לבקש רפואה למחלה קשה שפקדה אותו.⁶² גלנוס גם הזכיר את סגולות צמח הפאנוניה וכתב שאין הוא מוציא מכלל אפשרות ששורש הצמח עשוי להועיל לילדים חולי אפילפסיה, אפילו כקמע. הוא אף העיד:

אני מכיר ילד שמאו שענד את השורש לא נתקף [כאפילפסיה] במשך שמונה חודשים כלל. אולם כאשר הקמע נשטט באיוו דרך הוא מיד נתקף. וכאשר מישוהו אחר תלה את השורש מסביב לצווארו, הוא שוב חש בריא לחלוטין. לטובת הניסוי נראה טוב יותר להוציא את השורש שנית, וכאשר עשיתי זאת, הוא נתקף בפרוסים שנית. אני חליתי חלק של שורש גדול וטרך מסביב לצווארו, ומאותה העת הילד היה בריא לחלוטין והוא לא נתקף עוד. עתה היה זה הגיוני לשער אחד מהשניים – שמספר חלקים מהשורש נפלו והוטמעו על ידי השראה והשפיעו כך או שהאוויר בעצמו התמוג ושונה על ידי השורש.⁶³

גלנוס עמד אפוא על תכונות הריפוי של הפאנוניה מתוך ניסיון אישי ועל סמך זה הזכיר ביעילותו של הצמח, אך הוא התקשה לתת הסבר מוחלט לתופעה זו. גלנוס הציג לכאורה בעניין של הפאנוניה גישה אמפירית טוהרה, אך הישוואה לדבריו על הרפואה המאגית מחד גיסא ולשימושי הפאנוניה על פי

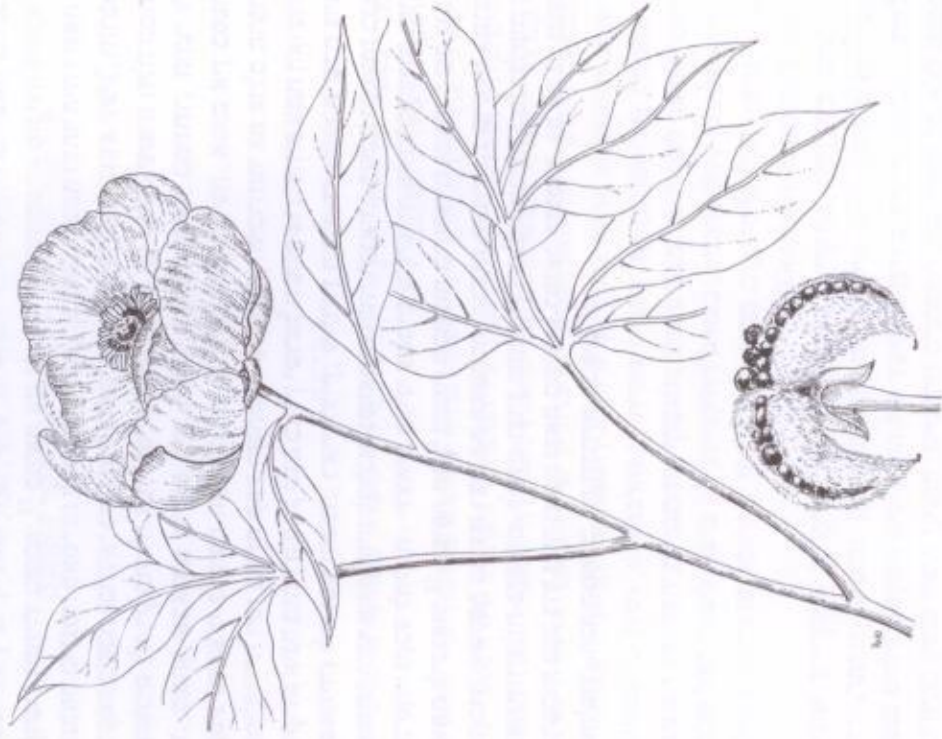
60 הרמב"ם, הלכות עבודה זרה י"א, וראה במיוחד: מ' זמיר, 'דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות "סגולות"', תחומין, טו (תשנ"ה), עמ' 363-368; נימ גוטל, ספר

השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' קז-קסא.

61 ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 103.

62 H. E. Sigerist, *Medicine and Human Welfare*, New Haven and London 1945, p. 14.

63 סמקין (לעיל הערה 29), עמ' 25.

M. Zohary, *Flora Palaestina*, Part 1: מתוך: (Paeonia mascula [L.] Mill.)
 מתפרסם ברשותה הארובה של האקדמיה הלאומית
 הישראלית למדעים

כימיו. המאירי ציין במפורש, על פי אחד מכתבי היד, בפירושו למשנה בעניין הסגולות הרפואיות: 'ואף בספרי הרפואות לחכמי הטבע הזוכרה כן ומצד הסגולה'.⁶⁹ פירושו של הרשב"א לדברי הרמב"ם בעניין השימוש בפאנוניה ובשאר הקמעות הרפואיים משקף היטב את הדעות והאמונות שרווחו בתקופות קדומות בדבר אמינותם ותוקפם של הקמעות, שהוכחו על סמך היעיסוין האנושי המצטבר: 'והנה אחר שאמר [הרמב"ם], התייר כל מה שנמצאה בו תועלת מצד הנסיון [...] וכמו שאנו סומכין על חכמי הרפואה כאותן הרפואות שאין ההיקש הטבעי גורר אותם. ולא על חכמי התורה וחכמי הרפואות בלבד, אלא על כל האנשים שאומרים שנתנסה העניין ההוא, התייר לנו לסמוך עליהן כבעלי הקמיעין, שהייר התיירו הקמיעין בין של עיקרין בין של כתב'.⁷⁰

סיכום ומסקנות

השימוש בסגולות ובקמעות רפואיים היה שכיח בתקופות קדומות והוא קיבל משנה תוקף ואף הכרה רשמית על ידי הרופאים במקרים שבהם לא יכלו לתת מענה טיפולי באופן קונונציונלי. כאשר הרפואה המדעית אינה נותנת פתרונות מספקים, אנשים, גם אם הם רציונליים ושכלתנים, פתוחים יותר לרפואה האלטרנטיבית. כוחן של הסגולות הוא באמונה בהן, וכאן יש להיבט הפסיכולוגי אפקט משמעותי. הדבר בא לידי ביטוי בולט במחלות חשוכות מרפא. האפילפסיה היא דוגמה למחלה קשה שבתקופות קדומות לא נמצא לה טיפול רפואי יעיל. עקב כך וכשל החסמונות הקשות הכרוכות במחלה זו רווחה בקרב רבים האמונה שמדובר במחלה לא רגילה שמקורה בשרים ובכוחות מאגיים. משום כך רק צמח ש'מקור השראתו הישיר מהאל' כמו הפאנוניה יכול לתת תשובה רפואית הולמת. למעשה נשמר כאן העיקרון של הדומה מרפא דומה, דהיינו מחלה שמקורה בכוחות מאגיים מטופלת בצמח שיש לו תכונות מאגיות.

גם בספרות חז"ל נזכר השימוש בקמעות לצורכי רפואה. בתלמוד יש הבחנה בין קמע שאינו מן המומחה ובין קמע של מומחה, כלומר קמע שהוכחה תועלתו על פי ניסיון מצטבר. בתוספתא נאמר: 'איוה הוא קמיע

69 ראה בפירושו למשנה, שבת ג, י: 'יש לנגה, בית הבחירה על מסכת שבת, ירושלים תשכ"ט, עמ' 249.

70 ר' שלמה בן אדרת, ספר שאלות ותשובות הרשב"א, מהדורה חדשה, עורך ראשי הרב אהרן זלצניק, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' קצג.

מומחא? כל שריפא ושנה ושילש, בין קמיע שבכתב ובין קמיע שבעיקרין [שורשי צמחים] יוצאין בו [בשבת], ואין צריך לומר שניכפה, אלא שלא יכפה ואין צריך לאמר דבר שיש בו סכנה, אלא אפילו דבר שאין בו סכנה, קושרו ומתוירו בשבת.⁷¹ כנראה אין זה מקרה שהתוספתא מזכירה דווקא את הנכפה כדוגמה מאפיינת למחלה שתקנתה בקמיע. לנכפה הותר היה לשאת את הקמיע בשבת וכוודאי כיום חול כאשר היה יסוד לחשוב שהוא יועיל, והדברים אמורים לא רק בחולה אפילפסיה מועד, אלא אף כאדם שטרם חלה במחלה זו. מאחר שבאותם הימים היה מדובר במחלה קשה במיוחד, הותר לתת קמיע כאמצעי למניעת המחלה למי שנחשב נתון בסיכון. אמנם אין בספרות התלמודית רמז באיזה קמיע השתמש הנכפה, אך היכרותנו את עולם הרפואה הקדום אינה מותרת ספק שגם כארץ ישראל השתמשו בשורש צמח הארמונית (פאנוניה) למתןפת הנכפה. ראוי לציין, שהדין התלמודי במסכת שבת היווה מאוחר יותר את הבסיס להלכות נשיאת סגולות רפואיות בשבת וקמעות בכלל, וכיטורי נקבע להלכה: 'יוצאים במיני עשבים שקושרים אותם בקשרים ותולין אותם לרפואה'.⁷² תפיסת חז"ל בעניין הקמעות הרפואיים ומעמדן של הנכפה כתברה משקפת במידה רבה את האמונות, הדעות והנורמות שרווחו בתרבות האוניברסלית בימיהם. לסיים נציין שספרות ההלכה מכירה במגבלותיה של הרפואה בכל דור ודור ואינה רואה בשיטות רפואה קדומות, גם אם הן נזכרות בתלמוד, דבר המחייב את הדורות הבאים.⁷³

71 תוספתא, שבת ד, ט; בבלי, שבת טא ע"א-ע"ב.

72 טורי, אוורח חיים, הלכות שבת, סימן שא, סי"ך כז.

73 ראה הביקורת של ד' לב על ספרו של נימ' גוטל, 'ספר השנתות הטבעיים בהלכה', בר"ד, 4 (תשנ"ז), עמ' 87-88.